

Eligiusz Małolepszy

Rola Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w rozwoju kultury fizycznej i turystyki w środowisku wiejskim w Polsce w latach 1989-2008

Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna 9, 121-136

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Eligiusz Małolepszy*

Rola Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w rozwoju kultury fizycznej i turystyki w środowisku wiejskim w Polsce w latach 1989–2008

Streszczenie

Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe (LZS) wniosło największy wkład w rozwój kultury fizycznej i turystyki w środowiskach małomiasteczkowych i wiejskich w Polsce w latach 1989–2008. Najtrudniejszym okresem w działalności Zrzeszenia LZS były lata 1989–1994/1995, kiedy to liczba ogniw i członków zmniejszyła się o około 30%. Początek okresu transformacji ustrojowej skutkowało zmniejszeniem nakładów finansowych na działalność Zrzeszenia LZS. Nastąpiło zmniejszenie kadry etatowej Zrzeszenia.

Sportowcy Zrzeszenia LZS prezentowali wysoki poziom sportowy, efektem czego były liczne sukcesy sportowe na arenie ogólnopolskiej i międzynarodowej. Turystyka była dziedziną w zakresie aktywności fizycznej podejmowaną przez Zrzeszenie LZS. Zrzeszenie LZS organizowało imprezy turystyczne o charakterze międzynarodowym, ogólnopolskim i regionalnym.

Słowa kluczowe: sport, turystyka, Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe.

Celem pracy jest przedstawienie roli Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe (LZS) w rozwoju kultury fizycznej i turystyki w środowisku wiejskim w Polsce w latach 1989–2008. Do przygotowania pracy wykorzystano następujące źródła: sprawozdania z działalności Zrzeszenia LZS za lata 1991–2008, sprawozdania

* Dr hab. prof. AJD, prorektor ds. nauczania i wychowania, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie.

z działalności Wojewódzkich Zrzeszeń LZS, prasa wiejskich organizacji młodzieżowych oraz literatura przedmiotu.

Genezy kultury fizycznej i turystyki wśród ludności wiejskiej należy upatrywać w powstaniu Kół Młodzieży Wiejskiej (KMW). Pierwsze KMW powołano w 1912 r. w Wólce Mławskiej (ziemia płocka)¹. W 1918 r. przy KMW istniało 16 zespołów wychowania fizycznego, które liczyły 318 osób². W okresie międzywojennym, na polu kultury fizycznej i turystyki w Polsce prowadziły działalność następujące wiejskie organizacje młodzieżowe: Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej (CZMW), CZMW „Siew”, Centralny Związek Młodej Wsi, Związek Młodzieży Ludowej (ZML) i sekcja wiejska Związku Młodej Polski, Związek Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej (ZMW RP) „Wici”, Małopolski Związek Młodzieży przy Małopolskim Towarzystwie Rolniczym (MZM przy MTR), Wołyński ZMW, Wielkopolski ZMW³.

W początkach lat dwudziestych XX w. znajdujemy informacje dotyczące tworzenia przy KMW pierwszych Ludowych Klubów Sportowych (LKS). Przy pomocy Związku Polskich Związków Sportowych (ZPZS) i staraniem CZMW został utworzony w 1922 r. Nadwieprzański LKS⁴. Nadwieprzański LKS składał się z członków KMW w Rykach. Przewidywano wstąpienie do LKS sekcji sportowych przy KMW w Dąbiu, Niwie Babickiej, Rossoszycach i Sarnach⁵. Nadwieprzański LKS był członkiem ZPZS. Projektowano utworzenie dwóch dalszych LKS. Pierwszy z nich obejmowałby sekcje sportowe KMW w Drażgowie, Sobieszynie i Ułężu, drugi natomiast sekcje sportowe KMW w Bobrownikach, Dęblinie i Stężycy⁶. 3 czerwca 1922 r. miały zostać rozegrane „Ludowe Zawody Sportowe”, składające się z konkurencji lekkoatletycznych i pływackich.

Ludowe Zespoły Sportowe na szeroką skalę rozwinęły się w Polsce po 1945 r. Z inicjatywy Głównego Komitetu Kultury Fizycznej w kwietniu 1952 r. utworzono Zrzeszenie LZS⁷. Zrzeszenie LZS, jak pisze J. Gaj, „zostało poddane opiece Powszechnej Organizacji «Służba Polsce»”⁸. W 1955 r. uzyskało samodzielność po likwidacji Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”. Zrzeszenie LZS wniosło (do 1989 r.) znaczący wkład w rozwój kultury fizycznej i turystyki w Polsce. Sportowcy LZS osiągnęli znaczące sukcesy w sporcie kwalifikowanym,

¹ „Drużyna” 1919, nr 47–48, s. 5; E. Małolepszy, *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2004, s. 20.

² „Drużyna” 1919, nr 47–48, s. 8.

³ E. Małolepszy, dz. cyt., s. 181–182.

⁴ „Siew” 1923, nr 16, s. 13.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997, s. 242.

⁸ Tamże.

zdobywając medale na Igrzyskach Olimpijskich, mistrzostwach świata i Europy. Zrzeszenie LZS propagowało i upowszechniało na wsi aktywność fizyczną poprzez masowe imprezy sportowe, rekreacyjne i turystyczne⁹.

Największy udział w rozwoju i upowszechnianiu kultury fizycznej i turystyki oraz organizowaniu i przeprowadzaniu masowych imprez aktywności fizycznej w Polsce w środowiskach wiejskich po 1989 r. pełniło Zrzeszenie LZS. Według statutu, „Celem Zrzeszenia LZS jest wszechstronne krzewienie kultury fizycznej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki środowiska wiejskiego poprzez: upowszechnianie i rozwijanie rekreacji ruchowej, sportu, turystyki oraz innych form aktywnego wypoczynku, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci, młodzieży i niepełnosprawnych, jak również tworzenie warunków w tym zakresie w oparciu o pomoc Władz państwowych i samorządowych; współudział w dbałości o zdrowie, rozwój fizyczny i duchowy młodzieży; czynny udział w kulturalnym, gospodarczym i społecznym rozwoju życia kraju; uczestniczenie w ochronie przyrody, krajobrazu, zabytków kultury i naturalnego środowiska człowieka”¹⁰. W II połowie lat siedemdziesiątych XX w. (1978 r.) Zrzeszenie LZS liczyło 17 393 ogniwa i 988 406 członków¹¹.

Na posiedzeniu Rady Głównej Zrzeszenia LZS w dniu 14 grudnia 1991 r. dokonano wyboru Prezydium, w skład którego weszli: Waclaw Hurko – przewodniczący, Marian Starownik – wiceprzewodniczący, Helena Koziej – sekretarz, Adam Daszkowski – sekretarz, Adam Tukaj – skarbnik, Tadeusz Chrystowicz, Michał Garbaczewski, Jerzy Kryjom, Ryszard Litwińczuk, Joanna Łubińska, Józef Maciejczak, Michał Marszałkowski i Ireneusz Paliński – członkowie¹².

W pierwszych latach okresu transformacji ustrojowej nastąpił regres w liczbie ogniw i członków Zrzeszenia LZS, szczególnie widoczny w latach 1989–1994. W 1989 r. działały 14 693 ogniwa podstawowe, które liczyły 744 922 członków, w 1990 r. – 12 914 ogniw (634 902 członków), w 1991 r. 11 743 ogniwa (566 342 członków), w 1992 r. 9 355 ogniw (444 263 członków), w 1993 r. 8 344 ogniwa (393 989 członków), w 1994 r. 7 824 ogniwa (363 870 członków)¹³. W 1995 r. nastąpił wzrost liczby ogniw – 8 410 (395 723 członków).

⁹ Zob. S. Drążdżewski, *Ludowe Zespoły Sportowe. Zarys dziejów 1946–1964*, Warszawa 1967; S. Drążdżewski, *Ludowe Zespoły Sportowe*, Warszawa 1974; S. Drążdżewski, *Upowszechnienie kultury fizycznej wśród młodzieży i dorosłych mieszkańców wsi w latach 1944–1972*, Warszawa 1978.

¹⁰ Statut Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe, zatwierdzony 19.05.2000 r., s. 2.

¹¹ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 96–97.

¹² Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 13.

¹³ Tamże, s. 96–97.

W latach 1991–1995 najbardziej zmniejszyła się liczba członków w byłych województwach: śląskie – 81,5%, radomskie – 80,9%, częstochowskie – 65,9%, szczecińskie – 55,5%, siedleckie – 47,1%, gorzowskie i koszalińskie – 45,8%, natomiast zwiększyła się w następujących województwach: łódzkim – 17,2%, opolskim – 15,9%, kaliskim – 4,7%, gdańskim – 3,3%, nowosądeckim – 3,0%, przemyskim – 1,1%, białostockim – 0,2%¹⁴. W zakresie regresu liczby członków Zrzeszenia LZS największy był spadek liczby kobiet. W 1991 r. liczba kobiet wynosiła 107 266, natomiast w 1995 r. – 61 805 (zmniejszenie o 42,4%).

Dotacje UKFiT przeznaczone na działalność Zrzeszenia LZS w kolejnych latach wynosiły: w 1991 r. – 446 072 zł, w 1992 r. – 306 400 zł, w 1993 r. – 493 000 zł, w 1994 r. – 789 755 zł, w 1995 r. – 1 053 000 zł, w 1996 r. – 1 782 880 zł, w 1997 r. – 1 301 755 zł, w 1998 r. – 1 392 810 zł, w 1999 r. – 1 350 350 zł¹⁵.

Przyczyn zmniejszenia liczby ogniw i członków należy doszukiwać się w zmianie finansowania kultury fizycznej, jak również pogarszającej się sytuacji materialnej mieszkańców wsi. Szczególnie niekorzystnym elementem była likwidacja stanowisk inspektorów Wojewódzkiego Zrzeszenia LZS ds. gmin. Osoby te wspierały organizacyjnie i merytorycznie działalność ogniw i rad gminnych LZS¹⁶.

W okresie następnym (II połowa lat dziewięćdziesiątych XX w.) stan liczebny Zrzeszenia LZS utrzymywał się na tym samym poziomie; w 1996 r. 8331 ogniw (380 492 członków), w 1997 r. 8516 ogniw (361 932 członków), w 1998 r. 8813 ogniw (357 576 członków), w 1999 r. 8612 ogniw (335 559 członków), w 2000 r. 8339 ogniw (285 453 członków)¹⁷.

Tabela nr 1. Liczba ogniw, członków, imprez sportowych oraz uczestników imprez sportowych Zrzeszenia LZS w latach 2001–2008

Rok	Liczba ogniw	Liczba członków	Liczba imprez sportowych	Liczba uczestników imprez sportowych
2001	8193	277 057	122 491	4 800 000
2002	8079	274 302	120 047	4 646 787
2003	8215	280 170	115 830	4 850 713
2004	8116	280 457	132 465	5 452 739
2005	8051	278 446	134 224	5 472 912

¹⁴ Tamże, s. 7–8. W latach 1991–1995 stan osobowy Zrzeszenia LZS zmniejszył się o 28,9%.

¹⁵ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 77; Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 75.

¹⁶ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 6–7.

¹⁷ Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 6; Statystyka 2000. Zestawienie zbiorcze, materiały Rady Głównej Zrzeszenia LZS w Warszawie.

Tabela nr 1. Liczba ogniw... (cd.)

Rok	Liczba ogniw	Liczba członków	Liczba imprez sportowych	Liczba uczestników imprez sportowych
2006	8352	276 842	137 667	5 621 016
2007	8265	276 849	125 141	5 448 474
2008	8282	284 958	129 404	5 584 097

Źródło: XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 51. XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 73; Krajowe Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe. Dane statystyczne 2007–2008. Porównanie, b. pag.

W zakresie upowszechnienia „masowej kultury fizycznej” Zrzeszenie LZS organizowało w latach 1991–1999 średnio rocznie około 140 tysięcy imprez sportowych. W I dekadzie XXI w. w dalszym ciągu utrzymywała się stabilizacja w zakresie liczby ogniw, członków, imprez sportowych oraz uczestników imprez sportowych Zrzeszenia LZS (Tab. 1). Najbardziej powszechnymi i popularnymi imprezami sportowymi w ramach „masowej kultury fizycznej” były: Ogólnopolski Turniej Szachowy „O Złotą Wieżę”, Ogólnopolski Turniej Piłkarska Kadra Czekaja, Ogólnopolskie Masowe Biegi Przełajowe Zrzeszenia LZS.

Ważne znaczenie Zrzeszenie LZS przywiązywało do działalności w szkołach rolniczych. Z inicjatywy Zrzeszenia LZS, w latach parzystych organizowano Mistrzostwa Polski Szkół Rolniczych, w latach nieparzystych Ogólnopolskie Igrzyska LZS Młodzieży Szkół Rolniczych¹⁸. Młodzież szkół rolniczych współzawodniczyła m.in. w biegach przełajowych, grach sportowych, lekkoatletyce, pływaniu, podnoszeniu ciężarów, tenisie stołowym i zapasach. Na początku XXI w. zrezygnowano z rozgrywania Mistrzostw Polski Szkół Rolniczych, natomiast od 2003 r. Ogólnopolskie Igrzyska LZS Młodzieży Szkolnej zorganizowano w „nowej formule – dopuszczając do startu wszystkie szkoły, w których działały LZS”¹⁹. W Ogólnopolskich Igrzyskach LZS Szkół Rolniczych do najlepszych należy zaliczyć następujące szkoły: Zespół Szkół Rolniczych (ZSR) Białystok, ZSR CKP Bujny (łódzkie), ZSR Dobryszycy (łódzkie), ZSR Kaczki Średnie (wielkopolskie), ZSR CKP Karolewo (warmińsko-mazurskie), ZSR Marianowo (podlaskie), ZSR Milicz (dolnośląskie), ZSR Powodowo (wielkopolskie), ZSR Pszczyna (śląskie) ZSMR Pyrzyce (zachodniopomorskie), ZSA Skórcz (pomorskie), ZSR Słubice (lubuskie), ZSMR CKP Stargard (zachodniopomorskie), ZSR

¹⁸ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 26–35. Igrzyska LZS Młodzieży Szkół Rolniczych rozgrywano od 1965 r.

¹⁹ XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 21–24.

Suwałki (podlaskie), ZS CKU Szprotawa (lubuskie), ZSR Środa Wlkp. (wielkopolskie), ZSR Trzcinica (podkarpackie)²⁰.

Zrzeszenie LZS prowadziło przygotowanie kadr w celu prowadzenia działalności rekreacyjno-sportowej. W latach 1991–1995 zrealizowano 21 kursów, które ukończyło 649 osób²¹. Część ogólną kursu instruktora ukończyły 354 osoby; części specjalistyczne: z lekkoatletyki – 79 osób, piłki nożnej – 101, podnoszenia ciężarów – 11, rekreacji fizycznej – 38, tenisa stołowego – 66. Jak czytamy w sprawozdaniu Zrzeszenia LZS za lata 1991–1995: „W minionym okresie nie występuje zupełnie zjawisko powszechne do 1989 roku uczestnictwa w kursach instruktorskich pracowników różnego rodzaju zakładów pracy, zlokalizowanych na wsi, a tym samym urlopowania na podwyższanie lub zdobywanie kwalifikacji”²². W II połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. zorganizowano 18 kursów, w których uczestniczyło 660 osób. Część ogólną instruktora sportu ukończyło 355 osób, części specjalistyczne: z koszykówki – 22, z lekkoatletyki – 52, piłki nożnej – 94, piłki siatkowej – 31, podnoszenia ciężarów – 20, tenisa stołowego – 63, zapasów – 23. W kursach uczestniczyli głównie nauczyciele, chcący uzyskać dodatkowe uprawnienia, oraz starsi zawodnicy, by podjąć pracę szkoleniową w swoich sekcjach²³.

Rada Główna Zrzeszenia LZS przygotowywała społeczne kadry organizatorów, sędziów i działaczy sportu i rekreacji. W latach 1996–1998 kursy ukończyło 11 820 osób. W okresie 2004–2007 odbyły się 63 kursy, które ukończyło 2396 osób²⁴. Wykładowcami na kursach dla organizatorów, jak czytamy w sprawozdaniu z działalności Zrzeszenia LZS za lata 2004–2007, „byli społeczni i etatowi prezesi Rad Wojewódzkich ZLZS, członkowie prezydium i pracownicy Rady Głównej KZ LZS, działacze samorządowi gmin i powiatów, instruktorzy i trenerzy oraz działacze Zrzeszenia LZS, którzy w sposób praktyczny przekazywali wiedzę wyniesioną z własnych doświadczeń oraz pełnionej funkcji zawodowej

²⁰ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 26–35; Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 31–34; XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 21–24; XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 28–30.

²¹ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 36.

²² Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 36–37.

²³ Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 36–37.

²⁴ XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 57–58.

i społecznej²⁵. Animatorzy i organizatorzy wnieśli ogromny wkład w organizację i przeprowadzenie tysięcy imprez sportowych i rekreacyjnych.

W sporcie kwalifikowanym w systemie sportu młodzieżowego – w klasyfikacji za lata 1991–1995 – najlepsze wyniki osiągnęli sportowcy Zrzeszenia LZS z województw: ciechanowskiego, bielskiego (Bielsko-Biała), elbląskiego, szczecińskiego, poznańskiego, gorzowskiego, opolskiego, śląskiego i zamojskiego²⁶.

W II połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. nastąpił wzrost liczby klubów Zrzeszenia LZS, w których prowadzono szkolenie sportowe: w 1996 r. szkolenie sportowe realizowano w 1009 klubach, w 1997 r. – w 1789 klubach, w 1998 r. – w 2178 klubach. W 1999 r. szkolenie sportowe prowadzono w 2346 klubach, w których zarejestrowano około 15 000 sekcji prowadzących szkolenie w różnych dyscyplinach sportu²⁷. Najwięcej prowadzono sekcji piłki nożnej (ponad 6000), tenisa stołowego (ponad 2000), lekkoatletyki (około 1200) i piłki siatkowej (około 1200).

W 2000 r. Zrzeszenie LZS liczyło 15 063 sekcji sportowych, w których ćwiczyło 255 032 sportowców (w tym 38 511 kobiet i 172 986 młodzieży do lat 18). Zorganizowano 129 714 imprez sportowych (w których uczestniczyło 5 153 608 osób)²⁸. Wśród województw (w nowym podziale administracyjnym) najwięcej sekcji sportowych posiadały: dolnośląskie – 1614, lubelskie – 1205, małopolskie – 1069, podlaskie – 1504, wielkopolskie – 1853²⁹.

W I dekadzie XXI w. niezwykle pozytywny w działalności Zrzeszenia LZS był wzrost liczby klubów prowadzących szkolenie sportowe: w 2001 r. – 2772 klubów, w 2002 r. – 2786, w 2003 r. – 3342, w 2004 r. – 3506, w 2005 r. – 3806, w 2006 r. – 4225, w 2007 r. – 4271³⁰. Pod koniec pierwszej dekady XXI w. w porównaniu do 2001 r. liczba klubów zwiększyła się o ponad $\frac{1}{3}$.

W 2008 r. najwięcej sekcji sportowych Zrzeszenia LZS prowadziło działalność w województwach: lubelskim (1811), świętokrzyskim (1598), wielkopolskim (1562), podlaskim (1249), łódzkim (1038), małopolskim (1018); najmniej w województwach: lubuskim (316), opolskim (413), śląskim (470)³¹.

²⁵ Tamże, s. 57.

²⁶ Udział klubów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego. Supplement do Sprawozdania na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 30.

²⁷ Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 37.

²⁸ Statystyka 2000. Zestawienie zbiorcze, materiały Rady Głównej Zrzeszenia LZS w Warszawie.

²⁹ Tamże.

³⁰ XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 52; XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 74–75.

³¹ Krajowe Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe. Dane statystyczne 2007–2008. Porównanie, b. pag.

Zrzeszenie LZS prowadziło Ośrodki Szkolenia Sportowego Młodzieży (OSSM) Zrzeszenia LZS³². Szkolenie sportowców realizowano m.in. w następujących dyscyplinach: badminton, kolarstwo, lekkoatletyka, łucznictwo, narciarstwo klasyczne, podnoszenie ciężarów, zapasy kobiet i mężczyzn. W latach 2004–2007 liczba sekcji i sportowców objętych szkoleniem sportowym w ramach OSSM Zrzeszenia LZS wykazywała tendencje spadkowe. W 2004 r. objętych dofinansowaniem było 85 sekcji i 641 sportowców; w 2005 r. – 83 sekcje i 601 sportowców; w 2006 r. – 68 sekcji i 546 sportowców; w 2007 r. – 68 sekcji i 562 sportowców. Ośrodki były prowadzone we wszystkich 16 województwach.

Od 1997 r. Zrzeszenie LZS jest wspierane dodatkowymi środkami z budżetu państwa na dofinansowanie tzw. Wiodących Ludowych Klubów Sportowych (WLKS). Liczba WLKS stopniowo się powiększała: w 1997 r. wynosiła 74 kluby (w 12 dyscyplinach sportu); w 1999 r. – 126 klubów (w 16 dyscyplinach), w 2002 r. – 110 klubów (w 23 dyscyplinach), w 2005 r. – 150 klubów (w 26 dyscyplinach), w 2006 r. – 94 (w 12 dyscyplinach). Dotacja z budżetu państwa na cel działalności WLKS wykazywała tendencję spadkową, w 2000 r. wynosiła 2 900 000 PLN, w 2002 r. – 1 820 000 PLN, w 2004 r. – 1 980 000 PLN, w 2005 r. – 1 545 000 PLN, w 2006 r. – 850 000 PLN, w 2007 r. – 1 054 830 PLN³³. W ramach WLKS umożliwiono sportowcom udział w zawodach i obozach sportowych, opłacanie kadry trenerskiej oraz doposażenie infrastruktury sportowej.

Tabela nr 2. Liczba sklasyfikowanych klubów w systemie sportu młodzieżowego w latach 1998–2008

Rok	Liczba sklasyfikowanych klubów w systemie sportu młodzieżowego	Liczba sklasyfikowanych klubów Zrzeszenia LZS w systemie sportu młodzieżowego
1998	2016	364
1999	2029	482
2000	2065	432
2001	2233	437
2002	2390	452
2003	2599	541
2004	2698	554
2005	2827	613
2006	2889	620
2007	2944	593
2008	3009	614

Źródło: Liczba sklasyfikowanych klubów w systemie sportu młodzieżowego (1990–2008), b. pag.

³² XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 36–37.

³³ XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 30–31; XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 34–35.

Rokrocznie organizowane były Mistrzostwa Polski Zrzeszenia LZS. Współzawodnictwo sportowe obejmowało następujące dyscypliny sportowe: jeździectwo, kolarstwo, lekkoatletykę, łucznictwo, narciarstwo klasyczne, podnoszenie ciężarów, tenis stołowy, warcaby stupolowe, zapasy. Znaczący był udział Zrzeszenia LZS w systemie sportu młodzieżowego (Tab. 2). Procentowy wskaźnik udziału klubów LZS w systemie sportu młodzieżowego wahał się w granicach 20% (od 19,71% w 2004 do 20,41% w 2007 r.).

Sportowcy Zrzeszenia LZS reprezentowali Polskę na arenie międzynarodowej, uczestniczyli w Igrzyskach Olimpijskich, Mistrzostwach Świata, Mistrzostwach Europy. Największe sukcesy odnosili w następujących dyscyplinach: podnoszenie ciężarów, łucznictwo, zapasy, jeździectwo, tenis stołowy, narciarstwo, lekkoatletyka, badminton, kolarstwo.

Na Igrzyskach Olimpijskich (IO) w Barcelonie (1992 r.) wystąpiło 5 reprezentantów Zrzeszenia LZS, natomiast na IO w Atlancie (1996 r.) Polskę reprezentowało 11 sportowców Zrzeszenia LZS. Na IO w Atlancie sportowcy LZS zdobyli jeden medal (Katarzyna Klata – Mazowsze Teresin – zdobyła brązowy medal w łucznictwie w konkurencji drużynowej) oraz punktowane miejsca: Dariusz Jabłoński (Gryf Chełm) uplasował się na 8 miejscu w zapasach w stylu klasycznym, Dariusz Osuch (Światowid Myszków) zajął 8 miejsce w podnoszeniu ciężarów³⁴.

Jak czytamy w sprawozdaniu z działalności LZS za lata 1996–1999, „[...] zawodnicy Zrzeszenia LZS w latach 1996–1999, startując w reprezentacji Polski na najważniejszych imprezach mistrzowskich, plasowali się 442 razy w finałowych ósemkach. Zdobyli 198 medali, w tym 74 złote, 60 srebrnych i 64 brązowe”³⁵. W klasyfikacji 100 najlepszych klubów sportowych w Polsce za rok 2000, biorących udział w sporcie młodzieżowym, znalazły się następujące kluby Zrzeszenia LZS: Agros Zamość (18 miejsce), Pacyfik Toruń (21), WLKS Siedlce (26), Podlasie Białystok (28), Błękitni Osowa Sień (35), Cement-Gryf Chełm (51), Łucznik Żywiec (60), Agros Żary (75), Gwda Piła (76), Technik Głubczyce (81), LUKS Spręcograf Olsztyn (85), MKS Lewart Lubartów (95)³⁶.

³⁴ Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS, Warszawa 2000, s. 64.

³⁵ Tamże, s. 65.

³⁶ Udział Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego w 2000 roku, Warszawa grudzień 2000, s. 3–5. Ponadto miejsca w przedziale od 101 do 200 zajęły kolejne kluby Zrzeszenia LZS; Stella Kielce (101), Orkan Wielkopolska (104), KTC Konin (109), AKS Białogard (110), Wisła w Wiśle (117), Melafir Czarny Bór (129), Lubusz Słubice (136), Dragon Janów (146), Piast Człuchów (148), Unia Hrubieszów (151), Mazovia Ciechanów (153), UKS Hubal Białystok (161), Ziemia Darłowska (163), LKS Optex Opoczno (171), Orzeł Namysłów (173), Platan Borkowice (176), Gryf Szczecin (177), Medyk Łomża (178), LUKS Bu-

W latach 2000–2008 do najlepszych sportowców Zrzeszenia LZS należy zaliczyć m.in.: Pawła Czapiewskiego („Lubusz” Słubice, lekkoatletyka), Rafała Dobrowolskiego („Stella” Kielce, łucznictwo), Dariusza Jabłońskiego („Cement – Gryf” Chełm, zapasy), Bartosza Kizierowskiego („Delfin” Połaniec, pływanie), Aleksandrę Kleinowską (WLKS Siedlce, podnoszenie ciężarów), Adama Małysza („Wisła – Ustronianka”, narciarstwo), Piotra Piątka („Łucznik” Żywiec, łucznictwo), Monikę Rogien („Orlęta” Trzciel, zapasy), Justynę Smosarską („Mazovia” Ciechanów, podnoszenie ciężarów), Krystynę Zabawską („Podlasie” Białystok, lekkoatletyka).

Okres transformacji ustrojowej spowodował zmniejszenie udziału Zrzeszenia LZS w turystyce wiejskiej³⁷. W okresie lat 1991–1998 liczba sekcji turystycznych w Zrzeszeniu LZS zmniejszyła się prawie czterokrotnie, natomiast liczba członków pięciokrotnie (Tab. 3). W 1995 r. w 7 Wojewódzkich Zrzeszeniach (WZ) LZS nie było zarejestrowanej żadnej sekcji turystycznej: białkopodlaskie, chełmskie, legnickie, opolskie, radomskie, słupeckie, tarnobrzeskie³⁸. Najwięcej sekcji turystycznych w 1996 r. istniało w województwie bielskim (153), gdańskim (157), lubelskim (135) i piotrkowskim (114)³⁹. Największy regres liczby członków w latach 1996–1997 nastąpił w WZ LZS w województwie bielskim (z 8277 członków do 1373 członków), koszalińskim (z 1903 do 333), sieradzkim (z 3029 do 364), wrocławskim (z 822 do 97), zielonogórskim (z 1266 do 60); wzrost nastąpił w województwach: kaliskim (z 937 do 1410), olsztyńskim (ze 197 do 538) i tarnowskim (z 1212 do 1371)⁴⁰.

Tabela nr 3. Liczba sekcji i członków sekcji turystycznych w działalności Zrzeszenia LZS w latach 1991–2003

Rok	Liczba sekcji	Liczba członków
1991	3835	12 4592
1992	2511	77 316
1993	2163	66 515
1994	1902	57 629
1995	1912	57 534

dokar Ornetą (181), Sokół Szczyrk (186), WEL Lidzbark Welski (191), ZKS Koszalin (193), Pomorze Stargard (197), Szczyt Boguszów (198).

³⁷ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 61–71; XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS. Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999, Warszawa 2000, s. 66.

³⁸ Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 63.

³⁹ XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS. Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999, Warszawa 2000, s. 66.

⁴⁰ Tamże.

Tabela nr 3. Liczba sekcji i członków... (cd.)

Rok	Liczba sekcji	Liczba członków
1996	1835	57 392
1997	1135	23 109
1998	1088	.
1999	.	.
2000	1089	16 994
2001	1032	16 941
2002	1101	18 559
2003	1117	17 766

Źródło: Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 62–63; XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS. Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999, Warszawa 2000, s. 66. XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 44.

Na przełomie XX i XXI wieku nastąpiło zmniejszenie dotacji państwa na działalność turystyczną Zrzeszenia LZS. W 2000 r. była to kwota o $\frac{2}{3}$ mniejsza niż w 1999 r., natomiast w 2003 r. nastąpiła kolejna redukcja o 30%⁴¹. W latach 2000–2003 nastąpiła stabilizacja liczby sekcji turystycznych oraz liczby członków. Najwięcej sekcji turystycznych w 2003 r. działało w województwie lubelskim (304), podlaskim (208), wielkopolskim (140); najmniej sekcji turystycznych przypadało na województwa: lubuskie (8), podkarpackie (13), mazowieckie (20). Warto podkreślić, iż w województwie opolskim nie było zarejestrowanej żadnej sekcji turystycznej.

Spadek sekcji turystycznych oraz członków spowodował zmniejszenie liczby imprez turystycznych oraz ich uczestników. Uwaga ta odnosi się głównie do okresu lat 1991–1993 oraz do przełomu XX i XXI w. (Tab. 4) W I dekadzie XXI w. nastąpił niewielki wzrost liczby imprez turystycznych oraz ich uczestników (za wyjątkiem 2007 r.).

Tabela nr 4. Liczba imprez turystycznych i ich uczestników w latach 1991–2008.

Rok	Liczba imprez turystycznych	Liczba uczestników imprez turystycznych
1991	26 457	954 880
1992	16 164	630 556
1993	13 216	502 646
1994	11 519	504 515
1995	10 790	452 510
1996	10 910	516 807

⁴¹ XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 43.

Tabela nr 4. Liczba imprez turystycznych... (cd.)

Rok	Liczba imprez turystycznych	Liczba uczestników imprez turystycznych
1997	9 811	415 481
1998	9 748	455 384
1999	.	.
2000	6 034	283 181
2001	5 885	261 868
2002	6 482	277 273
2003	6 556	267 865
2004	7 526	300 277
2005	8 584	349 134
2006	8 329	333 270
2007	8 036	253 659
2008	7 917	355 970

Źródło: Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 64; XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS. Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999, Warszawa 2000, s. 66; XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003, Warszawa 2004, s. 45; XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 73; Krajowe Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe. Dane statystyczne 2007–2008. Porównanie, b. pag.

Ogromną rolę w działalności na rzecz turystyki odgrywali instruktorzy i organizatorzy tej dziedziny aktywności. W latach 1991–1994 zmniejszył się stan kadry instruktorskiej z 419 do 304 i kadry organizatorów z 5237 do 3591⁴². W okresie II połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. (1996–1999) na 56 kursach przeszkolono 2112 organizatorów różnych dziedzin turystyki kwalifikowanej oraz na 1 kursie 34 instruktorów turystyki kajakowej. W I dekadzie XXI wieku liczba kursów organizatorów turystyki i osób w nim uczestniczących uległa zmniejszeniu. W latach 2000–2003 zorganizowano 23 kursy, które ukończyło 824 osoby, natomiast w latach 2004–2007 odbyły się 22 kursy, które ukończyły 583 osoby.

W działalności turystycznej Zrzeszenie LZS koncentrowało się głównie na turystyce kwalifikowanej z szerokim programem krajoznawczym i patriotycznym. Zasadniczą formą była organizacja rajdów, spływów, wycieczek, zlotów, trwających od 2 do 3 dni⁴³. Jak czytamy w sprawozdaniu Zrzeszenia LZS za lata 2004–2007, „podstawową część wśród uczestników imprez stanowi młodzież

⁴² Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996, s. 69.

⁴³ XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 2008, s. 61.

szkolna, do której najbardziej trafia oferta turystyczna możliwa do zrealizowania w okresie weekendowym. [...] Takie właśnie imprezy cieszą się największą frekwencją”⁴⁴.

Zrzeszenie LZS organizowało imprezy turystyczne o charakterze międzynarodowym (np. Polsko-Niemiecki Rowerowy Rajd Turystyczny „Dobrego Sąsiedztwa”), ogólnopolskim i regionalnym. Wśród imprez turystycznych o charakterze ogólnopolskim należy wymienić m.in.: Ogólnopolski Zlot Turystów Wiejskich na Lubelszczyźnie, Ogólnopolski Zlot Organizatorów Turystyki, Ogólnopolski Pieszy Zlot Ekologiczny w Borach Tucholskich.

Zrzeszenie LZS wniosło największy wkład w rozwój kultury fizycznej i turystyki w środowiskach małomiasteczkowych i wiejskich w Polsce w latach 1989–2008. Najtrudniejszym okresem w działalności Zrzeszenia LZS były lata 1989–1994/1995, kiedy to liczba ogniw i członków zmniejszyła się o około 30%. Początek okresu transformacji ustrojowej skutkowało zmniejszeniem nakładów finansowych na działalność Zrzeszenia LZS. Nastąpiło zmniejszenie kadry etatowej Zrzeszenia LZS.

W okresie II połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. oraz w I dekadzie XXI w. nastąpiła względna stabilizacja w zakresie liczby ogniw i członków. Liczba imprez rekreacyjnych i sportowych na rzecz upowszechnienia kultury fizycznej utrzymywała się, mimo licznych trudności, na podobnym poziomie. W tym samym okresie nastąpił znaczący postęp w zwiększeniu liczby klubów sportowych Zrzeszenia LZS prowadzących szkolenie sportowe. Ważnym elementem było powołanie WLKS oraz OSSM Zrzeszenia LZS. Sportowcy Zrzeszenia LZS prezentowali wysoki poziom sportowy, efektem czego były liczne sukcesy sportowe na arenie ogólnopolskiej i międzynarodowej.

Turystyka była drugą obok kultury fizycznej dziedziną w zakresie aktywności fizycznej podejmowaną przez Zrzeszenie LZS. Regres liczby sekcji turystycznych i ich członków był jeszcze bardziej dotkliwy niż ogniw i liczby członków Zrzeszenia LZS. Taka sytuacja miała miejsce w ostatniej dekadzie XX w. Następnie uległa stabilizacji, a nawet niewielkiemu wzrostowi. Organizacja kształciła na własne potrzeby kadrę instruktorów i organizatorów turystyki. Zrzeszenie LZS organizowało imprezy turystyczne o charakterze międzynarodowym, ogólnopolskim i regionalnym.

⁴⁴ Tamże, s. 61–62.

Summary

The Role of Popular Sports Teams in the Development of Physical Culture and Tourism in Rural Environment in Poland in the Years 1989–2008

Popular Sports Team Association (LZS) made the largest contribution to the development of physical culture and tourism in small town and rural environments in Poland in the years 1989–2008. The most difficult period in the activity of the LZS Association were the years 1989–1994/1995, when the number of teams and members fell by 30%. The beginning of the period of political and economic transformation resulted in lower financial contributions to the activities of the LZS Association. The number of regular staff of the Association decreased.

Sportsmen and sportswomen associated in Popular Sports Teams displayed high degree of sports skills, which resulted in numerous successful sports achievements in home and international events. Tourism was a field of physical activity popularised by the LZS Association. The Association organised numerous international, all-Poland and regional tourist events.

Keywords: sports, tourism, Popular Sports Team Association.

Bibliografia

A. Źródła:

I. Źródła drukowane

Kultura fizyczna w latach 1990–1998, Warszawa 1999.

Liczba sklasyfikowanych klubów w systemie sportu młodzieżowego (1990–2008).

Program działalności Krajowego Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe na lata 2008 – 2011. XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Warszawa 17.05.2008.

Sprawozdanie na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995. Warszawa 1996.

Krajowe Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe. Dane statystyczne 2007–2008. Porównanie.

XIV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia LZS. Sprawozdanie z działalności za lata 1996–1999. Warszawa 2000.

XV Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia. Sprawozdanie z działalności za lata 2000–2003. Warszawa 2004.

XVI Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Sprawozdanie z działalności za lata 2004–2007, Warszawa 17.05.2008.

- Statut Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe, zatwierdzony 19.05.2000 r.
Statut Wojewódzkiego Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe. Opole 1996.
Statystyka 2000. Zestawienie zbiorcze, materiały Rady Głównej Zrzeszenia LZS w Warszawie.
Udział klubów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego. Suplement do Sprawozdania na XIII Krajowy Zjazd Delegatów Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe za lata 1991–1995, Warszawa 1996.
Udział Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego w 2005 roku. Warszawa – grudzień 2005.
Udział Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego w 2008 roku. Warszawa – grudzień 2008.
Udział Zrzeszenia Ludowe Zespoły Sportowe w systemie sportu młodzieżowego w 2009 roku. Warszawa – grudzień 2009.
Wstępne wyniki LZS we współzawodnictwie młodzieżowym w 2007 r. Warszawa, grudzień 2007.

II. Prasa

- „Drużyna” (Warszawa) 1919
„Siew” (Warszawa) 1923

B. Literatura

- Drażdzewski S., *Ludowe Zespoły Sportowe*, Warszawa 1974.
Drażdzewski S., *Ludowe Zespoły Sportowe. Zarys dziejów 1946–1964*, Warszawa 1967.
Drażdzewski S., *Upowszechnienie kultury fizycznej wśród młodzieży i dorosłych mieszkańców wsi w latach 1944–1972*, Warszawa 1978.
Drzewiecki J., *Ludowe Zespoły Sportowe na ziemi lubuskiej w okresie transformacji ustrojowej (1989–2000)*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VI, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2004.
Gaj J., Godlewski P., *Sport polski w okresie przemian ustrojowych lat 1989–1996*. [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. IV, red. B. Woltmann, Gorzów Wlkp. 2000.
Gaj J., Hądzelek K., *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997.
Gaj J., Pieczyński P., Urban R., *Sport w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] *Zarys historii sportu w Polsce 1867–1997*, red. J. Gaj, B. Woltmann, Gorzów Wlkp. 1999.
Gaj J., *Rozwój sportu w Polsce Ludowej*, [w:] *Zarys historii sportu w Polsce 1867–1997*, red. J. Gaj, B. Woltmann, Gorzów Wlkp. 1999.

- Jacznowski L., *Przyszkolne sale gimnastyczne*, [w:] *Instytucjonalne warunki sprzyjające aktywności ruchowej ludności w miejscu jej zamieszkania*, red. L. Jacznowski, Warszawa 1999.
- Jacznowski L., Zyśko J., *Przekształcenia w systemie organizacyjnym kultury fizycznej w Polsce w dobie transformacji ustrojowej*, „Kultura Fizyczna” 1994, nr 11–12.
- Jaworski Z., *Kadry kultury fizycznej*, [w:] *Organizacja kultury fizycznej. Ogólne uwarunkowania*, t. 1, red. L. Jacznowski, Warszawa 1999.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna dzieci i młodzieży w środowisku wiejskim w Polsce w latach 1989–2001*, [w:] „Socialia 2002”, *materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej w Hradec Kralove*, Hradec Kralove 2002.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna i turystyka na wsi w Polsce w latach 1989–2008. Zarys problematyki*, [w:] *Społeczno-Edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpiizmu. Sprawność fizyczna dzieci i młodzieży*, t. II, red. J. Chełmecki, Warszawa 2009.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2004.
- Małolepszy E., *Kultura fizyczna w województwie częstochowskim w latach 1989–1998 (na przykładzie wybranych gmin)*, „Studia Humanistyczne”, nr 2, red. J. Zdebski, Kraków 2002.
- Małolepszy E., *Z dziejów organizacji i zarządzania kulturą fizyczną w Polsce w latach 1918–1998*, „Kultura Fizyczna”, z. IV, red. J. Rodziwicz-Gruhn, E. Małolepszy, Częstochowa 2001.
- Pastwa M., *Finansowanie kultury fizycznej i sportu z budżetów gmin*, [w:] *Instytucjonalne warunki sprzyjające aktywności ruchowej ludności w miejscu jej zamieszkania*, red. L. Jacznowski, Warszawa 1999.
- Rosiński S., *Sport w działalności Ludowych Zespołów Sportowych na Opolszczyźnie w latach 1946–2006*, [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VIII, red. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2008.
- Ustawa z dnia 18 stycznia 1996 r. o kulturze fizycznej*, „Sport Wyczynowy” 1996, nr 1–2.
- Wanat S., *Kadry w kulturze fizycznej*, [w:] *Instytucjonalne warunki sprzyjające aktywności ruchowej ludności w miejscu jej zamieszkania*, red. L. Jacznowski, Warszawa 1999.